Тихої, вересневої ночі, коли місячний сум розіллється в повітрі і в зеленуватому серпанку мерехтить далечінь, мені довго не спиться.

І не біль, і не радість огортає тоді мою стомлену душу. Тиха пелюсткова жура голубить моє чоло, і воно, покарбоване зморшками, безсило піддається романтиці й сан-тиментам.

Густа тиша сповнює мої груди, і мені хочеться від вогкої землі до холодної безкінечності зір охопити знемо-жений, змучений світ і стиха прошепотіти: "Брате мій!.."

Я мимохіть пригадую, що нема вже моїх поплічників, моїх близьких товарищів, і їхні розкидані могили наче оживають на далеких кінцях, коли срібно журиться і ятриться любов'ю мовчазна вереснева ніч.

Але не тому, власне, я шукаю самотнього ослону в міському парку, і коли сяду, мої очі заплющуються і голова туманиться спогадами. Серед усіх страхіть тої війни, серед безлічі калік, сліпців і гори трупу — в моїх очах стоїть тільки самотній тулуб селянської шкапи на стерні, і мій жаль попеліє на згустку звичайної кінської ррові.

Тільки.

Я згоджуюсь — це правда: сантименти заполонили цієї ночі мою думку і я пустився берега, а втім — чи не шкапа та спричинилась до того, що я кров'ю змив кров і вперше побачив на фронті свого справжнього ворога. —

Може...

Ви, певно, посміхнетесь і не повірите, але хай ще раз майну я думкою на ті далекі галицькі поля 1914 і все ж розповім вам, як то було.

Так ось. Молодцювате, на бакир:

— Песельникі — наперьо-о-од!

Іржава солдатська пісня полохає за командою цісаре-вий спокій спустілих галицьких сіл, і крицевий холодець загострених багнетів ритмічно коливається безкінечним шляхом...

Це Австрія. Тут недоречливо виглядають наші російські сірі шинелі, і подолана країна не призвичаїлась до нас...

Я зморився до нестями. Моя лопатка, що теліпається збоку, набила мені ногу, і ремінь від рушниці мулить плече. Але я йду і йду.

Війна не вбилась ще в довгі нори шанців — їх тільки-но риють позаду, з боків, і хіба де-не-де вона п'яницею точиться між колючим дротом. Наш полк переходить річки, толочить ріллю, ламає чагарник і суне далі, до Карпат.

Мені самотньо й порожньо серед наструнчених думок наших "молодців", і уїдливим шершнем лящить по ушах баритон поручника Королькова: "Опраавсь!"

Я хочу не помічати Королькова, але він крутиться перед очима, його погони, наче навмисне, вилискують проти сонця, і мені чути його брелкові жарти:

— Ей, дєд! Далеко до Вєни?

Старий русин притуляє до вуха руку й боязко нахиляється в наш бік:

— До Відня, прошу пана?

— Врьот, ребята,—"відно", говоріт! Перемишль возьмьом, а тогда...

Мене дратує його юнкерське завзяття, і моя закурена походами нудьга не має виходу. Проте мені байдуже.

Я — салдат 125-го пішого полку і, крім утоми, я не маю нічого, і не жаль забитих людей і пограбовані оселі.

Мені б тільки виспатись!..

Наче спросоння, линуть довкола дні, ночі, чужа земля, і я загубив початок усього й зовсім не уявляю собі кінця.

...Брязь-туп, брязь-туп...— ідемо ми, і мерехтить далечінь, а я заплющую очі, і ноги йдуть самі...

Ах, як гарно, коли можеш спати досхочу!

Того дня я таки добре виспався.

Наша рота прикривала батарею, і ми до полудня нічого не робили. Я ліг на стерню, і вересневе сонце одсипало мені в обличчя свого сирітського проміння, скільки могло. Чи не вперше за той місяць війни мені стало тепло й хороше, і я заснув без думок і без снів.

Сонце вже поспішало на захід, коли незграбний стусан розбудив мене.

Попереду в чорні литаври били гармати — то був упертий бій за переправу. Наші гарматні скрині не поспівали підвозити харчу туди, де ревіли ненажерливі потвори і санітарні біди ледве потрапляли підбирати ранених.

Наші частини висунулись далеко вперед, і запілля ще підбирається тільки ззаду. Тоді наш взвод мобілізував околишніх селян з "фірами". І ось вони мовчки, покірно, навіть, здається, старанно, навантажують гарматні і заступають нам обоз. Це була нова вигадка дивізійного: "австрійці" — проти австрійців! Селянські фіри одна за одною зникали за байраком, де розривались австрійські снаряди і пухкав на колії наш панцерник.

Нараз артилерії наказано обстріляти австрійську лінію на ближчій дистанції, і колеса двох гармат миготять серед куряви, а за ними підтюпцем заторохкотіла мізерна руси-нова фіра.

Мені чомусь шкода стало русина і його зомореної шкапи з реп'яхами на гриві. Наче відгомін мого далекого села й батьківської шкапи, що на ній я колись їздив наохляп до річки,— вони пролетіли передо мною і, порівнявшись з одкритим полем, сховались за димками гарматнів. Я мимоволі стежив за ними і, коли за жовтим полум'ям і фонтаном землі, витягнувши ноги, впав дебелий артилерійський кінь, я схвильований устав. Що сталося з фірою та шкапами, я не міг розглянути, але вони і цей дядько з довгими сивими кучерями стали мені враз за рідних. Це вони — гірка усмішка моїх давніх літ забутого села, зворушили мене, і я подумав: коли їх не стане, я залишуся тут зовсім самотній...

Дорогою везли поранених, але я не вважав на скривавлені обличчя й глухі стогони: війна пощербила наші чуття, і вони стали байдужі, тупі.

На позицію поспішала якась частина, летіли з наказами вершники, ворожі снаряди слухняно лягали все ближче й ближче до нашої батареї і нас одвели назад. Усе це метушилось перед моїми очами, але я не помічав того.

Сумно і мляво я йшов назад, наче з похорону когось близького. Обірвалась остання нитка, що в'язала мене з минулим, і кінець її одлітав од мене безнадійно далеко...

Ми одійшли за верству, коли втихла канонада і синя тінь бою майнула в австрійський бік. Нараз, обернувшись назад, я побачив на стерні одну з дядькових шкап. Я зразу ж упізнав її і зрадів, як хлопчисько. Хитаючись, вона поволі наближалась до нас, за нею волочився по землі розірваний запряг і губились під ногами рясні, червоні краплі. Тихо підійшла вона до нашої роти і стала. З маленької дірочки на череві струменем сочилась кров. Шкапа глянула довкола розпучливими очима, витягнула до нас голову і жалібно, наче хотіла вилити всю свою тугу, скарги й біль, заіржала. Щось кревно близьке почулося мені в її надірваному, болісnбму іржанні, і я ніяковий, мов засоромлений, підійшов до шкапи.

Не думав я тоді про наших калік і людську кров, що лилась на фронтах. Бідна шкапа! Це вона стоїть передо мною чорноземним докором моїх дитячих радощів, горя батьків і односельців... І мені здавалось, що я провинний у шкапиних муках. Я вирвав з крихітного, затишного кубла шматочок болю і кинув його на чотири вітри.

Давно вже я одбився від села, тиняючись по містах і передмістях, але тепер моє солдатське серце знову щеміло селянським безпуттям. Тісним колом шкапу оточили солдати. Хтось притулив її морду до розхристаних грудей і голубив ніжно, пестливо, як дитину. Бородатий калужець промив шкапі рану й затулив віхтечком соломи. Кров ніби перестала текти, і шкапа перевела на нього свої сумні очі, немов подякувала. До неї звідусіль простягались солдатські руки з хлібом, сіном, хтось підніс цукру,— кожному хотілося зробити шкапі щось приємне. Вона була тут серед нас єдина жива істота, до якої по-людському міг звернутись солдат і мовчки повідати їй свої страждання й образи. І ми, як покинуті на розпутті сироти, тулились до шкапи. Але це не тішило її. Сумна, вона байдуже одверталась від хліба, а розумні, великі очі світились болем. Підклали їй під ноги соломи, але не лягла шкапа. Коливаючись і здригуючи, вона, здавалось, хотіла ще випробувати останню силу знеможених ніг.

Я перший не витримав і, понуро дивлячись долу, оді-йшов геть. Ну хіба ж міг я дивитись далі на скривавлений образ минулого і майбутнього?.. Живими воскресали в уяві і стояли перед очима мої дитячі роки під гнилою, зеленувато-чорною стріхою, наша сліпа на одне око шкапа, і насуплений батько, і дрібні матусині сльози, коли я вперше покидав село...

Я, не повертаючись назад, поспішав далі від раненої шкапи.

Опівночі ми переходили на нову ділянку фронту.

Тиша нічна брала врочисті октави якихось фантастичних гімнів, що виспівували чи то радість життя, чи то величність смерті.

Новеньким гривеником полохливо котився між хмарами місяць. Коли-не-коли він зупиняв свій зажурений зір на порожній стерні, сріблив верховіття далеких дерев, і тоді вони здавалися золотосяйними арками якоїсь незнаної, прекрасної казки. Але за хвилину місяць знову похапливо зникав не знати куди й по що, знову гасли дерева і холодний морок снував над головою, забирався під гім-настьорку й лоскотав за спиною. Шкапу залишили доходити саму.

Виснажена і безсила, вона давно вже лежала на застеленій соломі. Десь серед прозорого місячного серпанку вже витала її смерть. І шкапа розуміла це. Коли ми иосунули по шляху, шкапа раптом, немов спам'ятавшись, напружила останні зусилля встати. Вона здригнула всім тулубом і підвелась. Простягнувши до нас голову і наче благаючи не покидати її, шкапа тихо й хрипко заіржала. На мить під хворим промінням місяця блиснули її розпуч-ливі, перелякані очі, потім вона безсило впала...

Вже кілька хвилин уся рота, обернувшись до шкапи, стояла мовчки, задеревеніла, мов сама засуджена на страту. Але бородату мовчазність і

жалібний гомін парубочих сердець раптом з грохотом розбив баритон поручника Королькова:

— Что сталі? Чево сматреть! Смірр-но-о!

Рота дриґнула і завмерла. Корольков прудко підійшов до шкапи. Тільки-но він хотів штовхнути її тулуб ногою і вже заніс чобота, як хтось із молоді не своїм голосом скрикнув:

— Не бийте!!...

Корольков інстинктивно одскочив назад, але зараз же змигнувся. Круто повернувшись, він хрипко заревів:

— Кто крікнул?! — і рішучими кроками йшов до нас, дати, за своїм звичаєм, першому по морді.

Він ще раз протяжно захрипів:

— Кто крікнул, спрашиваю?

Але на відповідь йому мовчки з ненавистю і презирством дивилось просто в вічі дві сотні солдатських очей. Гнів землі, стогони й прокляття багатьох поколінь рабів, кріпаків і наймитів мигнули зірницею в тому погляді і напружились. Було щось дике й жорстоке в тій згущеній мовчанці багатьох людей. Все завмерло, люди не дихали, і тільки багнети блимали під місяцем — спокійно-рішучі й мертво-холодні.

Корольков здивовано глянув на нас і, певно, йому стало моторошно.

лВін знітився, зблід і одвернувся.

Наче легкий шелест вітру пролетів по роті, і солдати перевели дихання... Корольков перекусив губу, а потім, труснувши головою, наче одкинув якесь докучливе напинало, впал им голосом скомандував: — Шагом марш!

Ми труснули рушницями й тихо рушили.

Могилою одгонять довгі криві шанці.

Проти нас тепер — німці. Меткою рукою вони намацують наш барліг, і їхні снаряди рвуться спереду і ззаду шанців.

Але про мене! Ця фронтова новина мене зовсім тепер не зворухнула. Чомусь уперто й настирливо долітало тогосвітньою луною до моїх ушей час від часу глухе іржання тої раненої шкапи... Вже минув тиждень від тої ночі, коли поручник Корольков посковзнувся з наших очах, і вся рота була знову — звичайні, дисципліновані, цокірні солдати. Але я знав тепер, що маю робити. Коли наші стрільці добирали способу влучати в німецькі шоломи, що часом вистромлялися на мить понад землею, я свідомо й автоматично стріляв у гущавину далекого лісу, минаючи німецькі окопи. Але хвилинами мене пекло й це: адже там могли бути випадкові люди...

З другого взводу хтось умисно виставив угору долоню і, коли вона заюшилась кров'ю,— замість шпиталю, він потрапив під арешт. І ось непомітно, за вибухами гармат і розривом гарматнів, зійшла ніч. Морок оповив шанці, дротяні перепони, людей,— канонада втихомирилась і фронт спочивав. Але якесь незрозуміле хвилювання влетіло в мої груди й билось, як підстрелене. Я почував, що чогось не виконав. Так,— я мушу щось зробити. Щось сильне і незвичайне. Щось таке, після чого можна буде тільки несамовито сміятись і одкидати чобітьми всі маленькі й великі пута, що тримали нас досі... Але, що саме — я не знав, і це мучило мене. Я никав під блинда-жем, заглядав до своїх сусідів, а спокою не було.

Я хотів сісти на оцюпалок і гаразд поміркувати, коли верхом окопу, не зважаючи на посвист випадкових куль, до нас підійшов Корольков. Його бадьорий голос ще здалека забренів одчайдушно і нахабно-сміливо.

— Ребята, в разведку — кто со мной?

Мені нараз стала огидна хоробрість Королькова. Я одвернувся до фронту й для чогось оглянув свою рушницю.

Корольков ще раз тонно гукнув: "Ну?" — і до нього вилізли "вольнопьор", унтер і два наших "хахли".

Мені чудною видалася ця компанія, і я, посміхнувшись, стежив, як вони поповзли до німецького дроту.

Стрілянина вщухла, і тільки ракети, мов пустуни, виривались з шумом угору, а потім, розчарувавшись у забавці, високо над нашими головами ліньки спускались долу і тьмяно освітлювали простори.

Я вже не бачив нашої розвідки, але я добре уявляв собі прищулене око Королькова, цибаті ноги "вольнопьора" і йолопуваті фізіономії "хахлів".

Потім я ще раз пригадав обличчя Королькова, його голос, і на мене війнуло холодом. Сквапно я заклав у рушницю свіжу обойму і, як пес, нашорошив уші. Тріскали вгорі ракети, і монотонно свиснула поблизу куля. Я принишк і схилився під бруствером...

Зненацька німецький бік зайнявся вогнем. Короткі блискавки шмигнули по німецькій лінії, залопотів заклопотано кулемет, вдарили десь гармати і заспана ніч ожила безліччю звуків.

Наче в патетичну хвилину якоїсь божевільної опери, незрима оркестра брала найвищі ноти, надривався дирижер, і ось-ось упаде чорна завіса — кінець... То німці помітили розвідку, то одстрілювалась наша лінія.

Я добре знав тепер, що я мушу. Напруживши до болю зір, я щодуху гасив обойму за обоймою в той бік, куди зник Корольков. Рушниця тремтіла в моїх руках, я намагався цілитись, але темрява шматувала мене одчаєм. Ах, я надаремно стріляю, і мої кулі не досягають мети!.. Коли враз... Ні, це, може, так здалося? Але ж ні — тепер справді: попереду за кущем на двадцять кроків щось заворушилось! Я висадив нову обойму — раз! раз! раз! і зойкнув на радощах.

— Балвани-и-и!! Куда стрел...— закричав на всю пельку Корольков і скочив на ноги. Тільки— мить. Голос його обірвався на півслові. Чорний, він махнув, як вітряк, руками і впав у темряву...

Як побиті щенята, до шанців, стогнучи, підлазили ранений "вольнопьор", унтер і два "хахли".

Я опустив долу рушницю і щасливий свобідно зітхнув.

З того часу минуло вже багато літ, але тихої вересневої ночі мені довго не спиться.

і, знаєте,— навіть не Корольков і не гаряча насолода помсти тої ворушать мої спогади. Ні — ці маленькі, чорнуваті краплі на стерні, наче разки дорогого намиста невинних коралів крові, я несвідомо заховав собі в пам'яті з тої війни... Але, пробачте,— я, здається, таки добре розхвилювався, і все це вийшло в мене занадто чорне... А втім, це ж— людяне. Мені зараз легко й гарно. Гляньте, як засипає зморене мільйонне життя безлічі трудових рук, і я не самотній серед тихих акордів місячної печалі. Ви підете тепер додому, а я ще довго не буду спати. Надобраніч!

Київ, 1924